

TÜRK GÖLGE OYUNU KARAGÖZDEKİ MİZAHIN OLUŞMASINDA TİP FAKTÖRÜ

Dilaver DÜZGÜN*

Özet

Türk gölge oyunu karagözde mizahın çeşitli biçimlerde tezahürü söz konusudur. Söz ve hareket komiğini çok belirgin bir biçimde öne çıkaran karagözde asıl mizah kurgusunu bu oyunlar için oluşturulan tiplerde aramak gerekir. Karagöz oyununun tipleri, fiziki özellikleriyle, yansıttıkları kişiliklerle ve oyun argosunda kendilerine yüklenen sıfat ve adlandırmalarla mizahın ana kaynağını oluştururlar. Hiçbir tipin perdede yer bulması tesadüfi değildir. Oyunları oluşturan ve yüzyıllar içinde olgunlaştıran kolektif şuur, yanlış abartılı bir biçimde göstererek seyirciyi ve tabii ki toplumu eğitime yolunu benimsemiştir. Tipler arasındaki zıtlıklar, mizahın alt yapısını hazırlar. Zıtlıklardan doğan çatışmanın mizaha dönüşmesi için her tipe abartılı bir özellik yüklenmiştir. Normal haliyle dikkat çekmeyecek olan özellik abartılı bir biçimde sunulunca bir zafiyet ve komiklik ortaya çıkar. Bu abartı komiği oluşturur ve gülmeye sebep olur. Tipleri perdeye karikatürize edilmiş biçimiyle yansıtan tasvirler ise bu abartılı tip konseptini tamamlayıcı bir unsur olarak karşımıza çıkar. Ayrıca tiplerin her oyunda kalıp davranışlar sergilemeleri, yüzyıllardan beri seyircinin bilinçaltında bir imaj oluşturmıştır. Bu imaj, seyirciyi mizahi ortama hazır hale getirir. Gelenek, Türk gölge oyununu tipler üzerinden kurgulamış ve yüzyıllar içinde tiplerin özelliklerini kalıcı hale getirmiştir. Bu kalıplaşan tipler karagöz oyununu baştan sona bir mizahi gösteri haline getirmiştir.

Anahtar kelimeler: Mizah, Türk gölge oyunu, tip, Karagöz, Hacivat

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, duzugun@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7865-232X

DOI: 10.32704/9789751751683.2024.0289

Abstract

In the Turkish shadow play karagöz, humor is manifested in various forms. In Karagöz, which highlights the comedy of words and actions in a very prominent way, the main humor fiction should be sought in the types created for these plays. The types of the Karagöz play constitute the main source of humor with their physical characteristics, the personalities they reflect and the adjectives and names attributed to them in the slang of the play. It is not accidental for any type to find a place on the screen. The collective consciousness that creates the plays and matures them over centuries has adopted the way of educating the audience and, of course, the society by showing the wrong in an exaggerated way. The contrasts between the characters prepare the substructure of humor. In order for the conflict arising from contrasts to turn into humor, an exaggerated feature is attributed to each type. When a feature that would not attract attention in its normal state is presented in an exaggerated way, a weakness and humor emerges. This exaggeration creates comedy and causes laughter. The caricatured depictions of the characters on the screen complement this exaggerated type concept. In addition, the fact that the characters exhibit stereotypical behaviors in every play has created an image in the audience's subconscious for centuries. This image prepares the audience for the humorous environment. Tradition has constructed the Turkish shadow play through types and made the characteristics of the types permanent over the centuries. These stereotypes have made the Karagöz play a humorous show from beginning to end.

Keywords: Humor, Turkish shadow play, type, Karagöz, Hacivat

Giriş

İstanbul merkezli olmakla birlikte Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde yansımalarına rastlanan Türk gölge oyunu karagöz, izlenebilen 500 yıllık geçmişinde daima bir mizahi gösteri sanatı olma özelliğini korumuştur. Modern tiyatrunun ve sinemanın toplum hayatına girmesiyle birlikte önceki yoğunluğunu ve etkisini kaybetmesi karşısında XX. yüzyılın başlarındaki araştırmacıların sona erdiği görüşünü ileri sürdükleri karagöz sanatı, aradan geçen yüz yıla rağmen varlığını korumaya devam etmektedir. Bu süreçte milli sanatımızı koruma ve gelecek kuşaklara aktarma kaygısı ile hareket eden bilim insanları, aydınlar ve yöneticilerin desteğinin yanı sıra 2009 yılında karagözün İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesi'ne kaydının ardından geleneğin yaşatılması ve aktarılması adına önemli beklentilerin oluştuğunu belirtmek gerekir.

Karagöz sanatı ile ilgili olarak Türkiye’de ve Türkiye dışında gerçekleştirilen çok sayıda yayının büyük bir kısmı tekrardan ibaret olmakla birlikte yer yer özgün araştırmalara dayalı bilgi üretimleri de söz konusu olmuştur. Bu yayınlarda karagözün mizahi özelliğinin ağırlıklı bir biçimde ele alındığı görülmektedir.

Mizahın gerek tanımı gerekse muhtevası ve etki alanı ile ilgili olarak farklı teoriler geliştirilmiştir. Bu kuramların en fazla kabul gören ve mizah araştırmalarında sıkça başvurulan üçünü üstünlük, uyumsuzluk ve rahatlama biçiminde özetlemek mümkündür. Gülin Öğüt Eker’in ifadesiyle mizah “yüzey yapıda bir eğlence aracı olmakla birlikte, derin yapıda bilişsel, entelektüel, eleştirel, sosyal ve duygusal işlevleri olan ciddi bir olgu ve ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel boyutuyla insan hayatının merkezinde bulunan geniş bir perspektife sahip bir sorgulama alanı”dır (Öğüt Eker 2014: XI). Yine Öğüt Eker’in yerinde bir tespiti ile “Mizah kavramı; hiciv, satir, komedi, espri, şaka, halt, gülmece, ironi ve nükte gibi terimlerin birbirleriyle kesişen, her zaman tam olarak ayırt edilemeyen anlam alanlarının yarattığı terminolojik kargaşa içindedir.” (Öğüt Eker 2014: 78). Türk gölge oyunu karagöz, bu unsurların tümünü bünyesinde barındıran özgün bir gösteri sanatıdır. Karagözün mizah yönünü ele alan çok sayıda çalışmada özellikle söz ve hareket komiği farklı açılardan incelenmiştir. Bu çalışmada ise mizahın ortaya çıkışında “tip” faktörü araştırılacaktır.

Tiyatro araştırmaları söz konusu olduğunda tip, genel olarak “kendine özgü kişiliği olmayan, genellikle bilinen kalıplardaki insanları gösteren oyun kişisi” (TDK <https://sozluk.gov.tr>) şeklinde tanımlanmaktadır. “Tip”i “karakter”den ayıran en önemli özellik, tipin belli bir toplum kesimini, mesleği, düşünce grubunu temsil etmesine karşılık karakterin bireysel oluşudur. Karagöz oyunundaki şahıs kadrosunun tümüyle tiplerden oluştuğu dikkate alınırsa oyundaki mizahın ortaya çıkışında “tip”in etkisi kolayca anlaşılacaktır. Türk gölge oyununun tipleri çeşitli araştırmacılar tarafından tasnif edilmiştir. Bu tasniflerden öne çıkanlar Georg Jacob (1900), Sabri Esat Siyavuşgil (1941), Ahmet Kutsi Tecer (1956), Metin And (1969) ve Saim Sakaoğlu (2003)’na ait olanlardır. Sakaoğlu, önceki tasnifleri değerlendirerek tipleri dokuz başlık altında incelemiştir (Sakaoğlu 2003: 161-217).

Karagöz Oyununda Tip-Mizah İlişkisi

Metin And, kukla, karagöz ve ortaoyunu gibi geleneksel seyirlik oyunları incelerken bunların “belli bir metne bağlı bulunmayan doğmaca oyunlar oldukları, göstermecî tiyatro olmaları dolayısıyla kişilerinin tip olarak çizildiği, oyun yapılarının açık biçimde geliştiği, toplumsal ve siyasal yergi ve taşlamanın asal özelliklerinden olduğu” (And, 1985: 488) hususunu vurgular.

Karagözdeki tipler, hem fiziksel özellikleriyle ve bu özelliklerin karikatürize edilmiş görünimleri olan, hayalilerce “tasvir” olarak adlandırılan figürlerle hem de bunlara yüklenen kişilik özellikleriyle bir bütünlük oluştururlar. Karagöz perdesini bir İstanbul mahallesi olarak değerlendiren Sabri Esat Siyavuşgil, oyundaki tiplerin güçlü bir unsur olduğunu belirtmek üzere onların oluşum süreçlerini şöyle özetler: “Her tip, kıyafeti, ismi, mesleği, şive ve karakteri ile, muayyen bir topluluğun mümessilidir. Fakat bu temsil, ancak perde-mahalle esprisinin hudutları dahilinde, realiteye mutabıktır. Diğer tabirle ırk, cemaat ve mıntaka toplulukları, İstanbul mahallesinin müşahede ve tecrübeleri adesesinden geçtikten sonra birer tip haline gelmişler ve perdeye intikal etmişlerdir. Elbette bu tecrübe ve müşahedelere bazı peşin hükümlerin katıldığı da olmuştur. Fakat bu peşin hükümler de, yine mahallenin malıdır ve perde-mahalle davranışının tayin edici bir unsurudur.” (Siyavuşgil 1941: 188). Burada “İstanbul mahallesinin müşahede ve tecrübeleri adesesinden geçmek” ifadesi tiplerin oluşum sürecindeki en belirleyici amildir. Siyavuşgil’e göre karagöz oyununda “Her tip, mensup olduğu ırk, cemaat ve mıntakanın psiko-sosyal damgasını taşır ve usta bir karagözcü, gösterdiği taklitlerin söz ve davranışlarında daima bu noktayı nazarı itibara alır. (...) Bunun içindir ki taklitli oyunlarda tiplerin teakubu, ekseriya bir etnik karakter parodisi hissini vermekten ziyade, alelade neş’eli bir resmigeçit zannını hâsıl eder.” (Siyavuşgil 1941: 172-173). Böylesine ciddi bir toplumsal eleştiri süzgecinden geçerek ortaya çıkan tiplerin her biri fiziksel ve kişisel özellikleriyle mizahı oluşturacak tarzda dizayn edilmiştir.

Karagöz oyununda “Kişilerin dış görünüşleri, fizik özellikleri önemlidir. Bunun başında giyim kuşam gelir, Oyunlarda belli kişiler hep belirli biçimlerde giyinirler. Bu kılık, giyim kuşam kişinin geldiği yerin, toplumsal sınıfının, çıktığı yerin yöresel özelliklerini taşır. Ayrıca o kişinin

alışkanlıklarını, uğraşını, özelliklerini de belirtir.” (And, 1985: 457-458). Tuzsuz’un elinde bıçak, Laz’ın elinde kemeçe vardır. Kastamonulunun boyu çok uzun olduğundan Karagöz ona meramını tam olarak anlatabilmek için göğsüne bir merdiven dayar. Beberuhi kısa boyludur. Altıkulaç ve Pişbop lakapları vardır. Külhanbeyi’nin “Kıyafetinin ilgi çekici yönü kolları kıvrık, göğsü açık frenk gömleği ile yumurta ökçeli, arkasına basılmış iskarpindir.” (Sakaoğlu, 2003: 181). Ayrıca her bir tipin perdeye gelişinde seslendirilen müzik ve sergilenen dans, tipin tamamlayıcısı olma özelliği sahiptir.

Tipler, temsil ettikleri bölgenin, mesleğin veya grubun bariz özellikleri ile sunuldukları için abartılı bir kıyafet ve aksesuar dikkat çeker. Bu abartı komiği hazırlayan bir etki oluşturur.

Tipleri yansıtan tasvirlerin yapımında bu fiziki özellikler abartılı bir biçimde sunulur. Tasvirlerin eklem yerlerinin iplerle bağlanması ve böylece hareketinin sağlanması tipe farklı bir mizahi özellik katar. Farklı pozisyonlar ve roller için tasarlanan aynı tipe ait tasvirlerde ortak çizgilerinin aynı oluşu seyirci zihninde tipi fiziksel ve kişilik özellikleriyle kalıcı hale getirmiştir. Nebi Özdemir’in tespitiyle “Karagöz ve halk tiyatrosu geleneklerindeki tip kadrosu, Türk karikatür sanatçıları tarafından bazen kaynaktaki şekilleriyle ama güncel temalarla, bazen de popüler şahsiyetlere büründürülerek sayfalarına aktarılmıştır. Böylelikle sözlü kültürün eleştirel mizah tipi, kentli yazılı kültür bağlamında hayat bulurken, yeni tiplerin yaratılmasını sağlamıştır.” (Özdemir 2015: 105-16).

Karagöz oyunundaki tiplerin özelliklerini gelenek belirler. Konuyu “Perdeye bu muhtelif tipleri çıkaran halk sanatkarı, bunların şivelerini taklitte olduğu gibi karakterlerini belirtmekte de asırlardanberi devam eden karagöz an’anesine bağlıdır. Hiçbir karagözcü, herhangi bir tipe, ne an’anenin ona izafe etmediği bir vasfı ekleyebilir, ne de onun *stéréotypé* olmuş bulunan karakterini değiştirebilir.” biçiminde açıklayan Siyavuşgil, tiplerin bu belirliliğini “İstanbul halkının asırlarca süren mütemadî müşahede ve tecrübelerinin bir muhassalası” olarak değerlendirir ve buradan tiplerin hiçbir değişikliğe uğramadığı sonucunun çıkarılmaması gerektiğini ifade ederek bu değişikliklerin de “daima halk müşahede ve tecrübelerinin seyrini takip ettiğini” belirtir (Siyavuşgil 1941: 171-172).

Karagöz oyununda her tip kendi özelliği doğrultusunda hareket veya söz komiğini ortaya koyarken her hareket ve söz komiği de ait olduğu tipe bir gönderme niteliğine sahiptir. Örneğin, Hacivat'ın kullandığı kelimeleri yanlış anlayan Karagöz, kendisinin okumamış, cahil bir halk adamı olduğunu, Hacivat'ın okumuş, genel kültürü gelişmiş, aydın değilse bile yarı aydın bir tip olduğunu ortaya koyar. Daha doğrusu onları konuşturan hayali, seyirciye iki ayrı tip arasındaki zıtlıkları göstererek her bir tipin ayrı ayrı özelliklerini tarif eder. Hacivat'ın söylenenleri ters anlaması, Çelebi'nin nara atması, Karagöz'ün başarılı bir iş adamlığı sergilemesi oyunun temel esprisine aykırı düşer. Çünkü her tip, kendisine yüklenen kalıplaşmış düşünüş ve davranış tarzını sergilemek zorundadır.

Tiplere dair adlandırma ve lakaplar da komiğin oluşmasına katkıda bulunacak niteliktedir. Trabzonlunun adı Hayrettin, lakabı Laz'dır. Rumelili Mestan Ağa çoğu kez pehlivan, bazen arabacı olur. İran'dan gelen Acem'in adı Çoğu kez Cabbar Ağa, Gaffar Ağa, Hüseyin Kehvari Tebrizi, Mirza Daniş Ağa, Ali Ekber Ağa olur. Zengin bir halı tüccarı veya Valde Hanı'nda oturan tefecidir. Ak Arap, başında kefiyesi ve sırtında uzun entarisikle perdeye çıkar. Oyunlarda Hacı Fıtil, Hacı Fışfiş, Hacı Kandil, Hacı Fettah, Ebü'l-Hasan, Hacı Şamandıra gibi adlarla anılır. Dilenci, tatlıcı, kahve döğücüsü olur. Kara Arap ise Çelebi'nin lalası veya Kabakçı Arap adıyla perdede görünür. Arnavut, bozacı, bahçıvan, kır bekçisi olur. Adı çoğu kez Recep, Şaban, Ramazan, Bayram, Caşa, Ali Kettan, Zeynel Ağa'dır. Beyaz fistan ve kırmızı cepken giyinir. Alışılmışın dışındaki kelimelerden seçilen isimler ve lakaplar tiplerle bütünleşen bir mizah hazırlayıcısı işlevini üstlenirler.

Bütün bu tiplerin ana ekseninde kuşkusuz Karagöz ve Hacivat vardır. Tiplerin zıtlığından ortaya mizah çıkar. Karagöz ve Hacivat dışındaki tiplerin kendi aralarındaki diyaloguna çok az rastlanır ama bütün tipler mutlaka Karagöz'le bir şekilde karşı karşıya gelirler, bazen de Hacivat'la diyaloga girerler (Sevin 1968: 52). Adını oyuna veren Karagöz'ün bu misyonu tipler arasındaki zıtlıkların sergilenmesini, böylece komedinin doğmasını sağlar.

Başta Karagöz ve Hacivat olmak üzere yüzyıllar içinde oluşturulan tipler, oyunun varlığını sürdürdüğü bölgelerdeki insanların kültürel belleğinde iz bırakmıştır. Bu iz, onların mizahi oluşlarıyla ilgilidir. Böylece gölge oyunu seyircisi tipler üzerinden oyunun mizahi ortamına hazırdır.

Öğüt Eker, Türk mizah belleğinde ünlü fıkra tipi Nasreddin Hoca'nın kalıcı iz bırakan bir tip olduğunu belirtir (Öğüt Eker 2014: 88). Bu tespit, aynı etki gücüne ve yayılma alanına sahip olmamakla birlikte karagöz ve Hacivat için de geçerlidir. Çünkü “Mizahın etkili olabilmesi için, neye gönderme yaptığının, hangi bilinen kültürel, toplumsal ya da dilsel bağlama dayandığının anlaşılması gerekir.” (Fenoglio-Georgeon 2000: 9).

Sonuç

Karagöz oyununda mizahı oluşturan ana unsur “tip” kurgusudur. Önce tip oluşturulmuş, sonra oyunlarda o tipin gerektirdiği roller belirlenmiştir. Bu roller, perdeye çıkarılan tipin özelliklerini yansıtacak türden seçilmiştir. Mizahın oluşmasını sağlayacak her söz ve davranış, ilgili tipin çerçevesi içinde kalmak zorundadır.

Tipler arasındaki zıtlıklar, mizahın dozunu artırmak için olabildiğince canlı tutulmuştur. Zıtlıklardan doğan mizahı pekiştirmek için tipler abartılı özelliklerle donatılmıştır.

Tiplerin sabit özelliklere sahip oluşu ve bu özelliklerin abartılı bir biçimde sunulduğu seyircide her tiple ilgili mizahi bir algı oluşturmuş, bu algı seyircinin mizahı kavramasında önemli bir adaptasyon aracı olmuştur.

Tipleri perdeye yansıtan tasvirler, renkleriyle, çizgileriyle, kompozisyonu ile seyirciyi hem oyunun büyümesine hem de mizahi ortama hazırlayacak biçimde dizayn edilmiştir.

Tiplere atfedilen adlandırma ve lakaplar ile her tipin kendine has açık müziği ve dansı tiplerin tamamlayıcı unsuru olarak önemli birer faktör konumundadırlar.

Kaynakça

And, Metin (1985). *Geleneksel Türk Tiyatrosu / Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri*. İstanbul: İnkılap Yay.

Fenoglio, Irène-François Georgeon (2000). “Sunuş”, *Doğu'da Mizah*. Hazırlayanlar: Irène Fenoglio, François Georgeon, (Çev: Ali Berktaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Öğüt Eker, Gülin (2014). *İnsan Kültür Mizah/İnsanlık Tarihinde Mizahın Serüveni: Felsefî Bir Problem Olan Mizahtan Eğlence Endüstrisinde Tüketim Nesnesi Mizaha*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Özdemir, Nebi (2015). *Medya Kültür ve Edebiyat*, Ankara: Grafiker Yayınları.

Sakaoğlu, Saim (2003). *Türk Gölge Oyunu Karagöz*. Ankara: Akçağ Yay.

Sevin, Nureddin (1968). *Türk Gölge Oyunu*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları

Siyavuşgil, Sabri Esat (1941). *Karagöz / Psiko-sosyolojik Bir Deneme*. Maarif Vekâleti Yayınları

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, “tip” <https://sozluk.gov.tr/>